

– [*Din Psikolojisi*] –

ANNE-BABA İMGELERİ VE TANRI TEMSİLLERİ

Antoine VERGOTE & Catherine AUBERT*¹

Çev. Mustafa KOÇ

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Psikolojisi Bilim Dalı Öğretim Üyesi &
Manevi-Psikolojik Danışmanlık Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü
Assoc. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology,
Department of Psychology of Religion &
Director for Spiritual Counselling Application and Research Center
Balıkesir, Turkey
mustafakoc@balikesir.edu.tr
orcid.org/0000-0003-1299-7963

ÖZET

Son on yıl içinde Louvain'deki "Din Psikolojisi Merkezi", çağdaş konular içerisinde Tanrı temsilinin araçları olarak anne-baba figürleri üzerine yapılan ampirik çalışmalara odaklanmıştır. Konuyla ilgili geliştirilen ölçme aracı, adı geçen kavramlara ilişkin 36 özelliğin bir listesini içermektedir. Bunlardan 18 özellik açıkça babayla ilgilidir. Yani bir diğer ifadeyle, genellikle Baba figürüne atfedilen nitelikleri kapsamaktadır. Diğer 18'i ise ilk olarak anne-baba görüntüsünü ve daha sonra da, Tanrı figürüyle ilintili anneye ait niteliklerden oluşmaktadır. Araştırmada kullanılan söz konusu ölçme aracı, tek kutup üzerinde 7 dereceli bir ölçeklidir. Ulaşılan verilerin analizinde ise, başlıca semantik uzaklıklar açısından elde edilen kavramsal görüntüleri karşılaştırmak için

* Bu çalışma, Antoine Vergote & Catherine Aubert'in "*Parental Images and Representations of God*" başlıklı ortaklaşa kaleme aldıkları makalenin tercümesidir. {Kaynak: Vergote, A. & Aubert, C. (1972). Parental images and representations of God. *Social Compass*, 19 (3), 431-444}

1 Antoine Vergote ve Catherine Aubert tarafından yapılmış bir tarama çalışması: Bu makale, Louvain'de bulunan "Din Psikolojisi Merkezi"nde yürütülmüş olan aşağıdaki araştırmaların tümünü kapsamaktadır: + M. R. Pattijn & A. Custers, "Het Vadersymbool en het Moedersymbool in de Godsvoorstelling", (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1964 + M. Bonami, "Etude Differentielle sur la Correspondence Entre les Images du Pere, de la Mere et de Dieu", (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1966 + A. Tamayo & L. Pasquali, "Symbolization of the Image of God by the Parental Images: Genetic and Differential Study", (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1967 + A. Tamayo, "Structure Psychologique des Images Parentales et leur Symbolisme Religieux: Etude Interculturelle", (Psikoloji Doktora Tezi), Louvain-1970 + L. Pasquali, "The Parental Images and the Concept of God: Formulation of a Measurement Instrument in the Psychology of Religion", (Psikoloji Doktora Tezi), Louvain-1970
Not-1: Çeviren tarafından, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için makaleye ana ve ara başlıklar eklenerek numaralandırılmış ve –metnin orijinal dipnotlarının dışında– parantezli harf sistemi kullanılıp dipnot verilerle metinde geçen teknik kavramların kısa açıklamaları yapılmıştır. Ayrıca, orijinali Fransızca olan makale özetinin, Türkçe ve İngilizce çevirisi de verilmiştir.

Not-2: Bu makale çevirisinde, teknik açıdan kavram kargaşalığına yol açmamak ve ilgili kavramların içeriklerine ilişkin birlikteliği sağlamak amacıyla, kullanılan psikolojik kavramların İngilizce orijinallerinin Türkçe karşılıkları/çevirileri için Türk Psikologlar Derneği'nin yayınladığı "*Psikoloji Terimleri Sözlüğü*" referans alınmıştır (bkz. Ayvaşık, H. B. ve ark., 2000).

nicelleştirme ölçümleri yapabilmek ve bunların anlamlarının yüklenmesine olanak sağlayabilmek amacıyla Osgood semantik farklılıklar tekniği kullanılmıştır. Konuyla ilgili oluşturulan semantik ölçek, önce Flemenkçe olarak geliştirilmiş ve daha sonra da, Fransızca, İspanyolca ve İngilizce'ye uyarlanmıştır. Araştırmanın en önemli sonuçlarından birisi, anneye ilişkin figürün açıklığına karşın babaya ait figürün büyük deneysel karmaşıklığa sahip olmasıydı. Dolayısıyla, Tanrısal figür üzerinden Baba imgesinin sembolik gücünün oluşturulmasıydı. Bu yapılan genel analize ek olarak, çalışma kapsamında kullanılan çeşitli araştırmalar, cinsiyet, yaş ve entelektüel geçmişleriyle ilişkili değişkenlere dayanan ayrımsal çalışma içerisinde tolere edilmiştir. Çalışmanın ileriki aşamasında, 32 özelliği de içine alan daha kapsamlı bir tasarım yapılmış ve özellikle bir dizi faktör analiziyle de bu doğrulanmıştır. İngilizce yürütülen bu araştırmada, Flemenkçe konuşan Belçika örnekleme üzerinde uygulanan orijinal anket, Kuzey Amerika zihniyetini daha yakın bir biçimde yansıtmıştır. Sonuç olarak, daha önceki araştırmalardan toplanmış tüm verileri dikkate alarak biz, dört kıtayı kapsayan kültürlerarası bir çalışmayı üstlendik. Böylelikle konuyla ilgili önceki araştırmalardan elde edilen sonuçların, kültürel faktörlere ne ölçüde dayandığını doğru bir biçimde tespit etmeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Anne-Baba İmgeleri, Tanrı Temsilleri

ABSTRACT

Parental Images and Representations of God

Over the past decade, the "Centre for Psychology of Religion" of Louvain has focused on the empirical study of parental figures as mediators of the representation of God in contemporary subjects. The developed instrument consists of a list of 36 qualities, 18 paternal qualities that is to say, generally attributed to the figure of the Father, and 18 maternal qualities that subjects must first involve the two parental images and then to the figure of God. And on a scale unipolar to 7 degrees. Data analysis was conducted mainly through the technique of Osgood differential semantics, allows the imposition of meanings and quantitative measurements to compare the profiles in terms of semantic distance. The semantic scale was developed in the Dutch and later adapted into French, Spanish and English. One of the most important results was the establishment of greater experimental complexity of the paternal figure compared to the sharpness of the maternal figure and, therefore, the symbolic power of the largest image of the Father in mediating the divine figure. In addition to this overall analysis, the various researches indulged in a very

thorough differential study, based on the relevant variables of sex, age and intellectual background. Then we devised a more complete (32 qualities) and especially better validated through a series of factor analysis. This survey, conducted in English, reflects more closely the North American mindset that made the original questionnaire on a Dutch-Belgian population. Finally, collected all data from previous studies, we undertook a cross-cultural study, involving four continents, in order to ascertain to what extent the results obtained by previous research were dependent on cultural factors.

Keywords: Psychology of Religion, Parental Images, Representations of God

GİRİŞ

Yaklaşık on yıldır, Louvain’de bulunan Din Psikolojisi Merkezi’nde, ane-baba imgelerimiz yoluyla ortaya çıkardığımız güncel Tanrı temsillerini,^[a] ne boyutta ve hangi modellemelere göre oluşturduğumuzu tespit edecek pozitif bir metod üzerinde çalışılmakta ve söz konusu bu metod, geliştirilmektedir.

Tüm dinler tarihi çalışmaları, kutsal olanla ilişkilendirilen bazı insan karakterlerinin önemini vurgulamaktadır. Bunlardan özellikle Yahudi ve Hıristiyan öğretileri, Baba imgesini, Hz. İsa’nın babası olarak da kabul edilen yaratıcı, sözün ve seçimin tek sahibi olan Tanrı’nın sembolik bir aracı olarak örnek göstermektedir. Öte yandan antropolojik, psikolojik ve etnolojik içerikli çalışmalar, Baba figürünün karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu bu figür, kültürel yapı, sosyal kaynaklar ile genetik ve cinsel içerikli bazı psikolojik gerçekliklerden etkilenmektedir. Buna karşın babalık olgusu da, kültürel kalıp ve modeller ile bireyin psikolojik içerikli kimlik gelişimini biçimlendiren önemli bir kavramdır. Bu bağlamda şayet babalık fonksiyonu Tanrı’ya yüklenirse, dinin de, etkileşimsel açıdan kültür ve kişilikle çift yönlü bağımlı bir ilişki sürdürdüğünü varsayabiliriz. Günümüzde ise, babalık olgusunun kültürel ve psikolojik anlamı, en tartışmalı gerçekliklerden biridir. İşte bu çalışmada, babalık kavramının psikolojik çağrışım-

[a] Temsil/Representation: Bireyin zihninde olayları, olguları ve nesnelere temsil eden, sembolleştiren veya onların yerini alan kavram, imge veya düşünce ile bunlara ilişkin bellek izleridir. Bilişsel psikolojide birey zihninin, nesnelere doğrudan oluşturmadığı, dolayısıyla söz konusu nesnelere, temsil ettiği düşünülen fikirler ve imgeler aracılığıyla kavradığı ve somutlaştırdığı kabul edilmektedir. Bu bağlamda oldukça öznel bir süreci içeren temsil olgusu, bireysel yaşantıya bağlı olarak toplumsal bir ortamda şekillenmektedir (Budak, 2000: 740-741). Bu kapsamda metinde geçen “Tanrı Temsili/Representation of God”: Bireyin, kişisel yaşantısına bağlı olarak içinde yaşadığı psiko-sosyo-antropo-teolojik ortamda/bağlamda, inandığı aşkın varlığa ilişkin oluşturduğu kavram, imge, düşünce ve bellek izlerini ifade etmektedir.

larının ve bunun Hıristiyanların Tanrı'sına aracı olma konusundaki gerçek gücünün incelenmesi amaçlanmaktadır. Dolayısıyla bu yönüyle araştırma, pozitif ve yorumlayıcı bir çalışmadır. Böyle bir yaklaşımla biz, Babanın anlamını ve Hıristiyan geleneği içerisindeki baba-erki imgenin Tanrı'ya transfer edilmesiyle ne anlatılmak istendiğini tam olarak öğrenmek istedik. Bu çalışmayla, birçok ideolojik tartışmanın ihtiyacı olan pozitif bilgilendirmenin ortaya çıkacağını umuyoruz.

Elbette ki bu çalışmada, 'anne-baba imgesi'^[b] ifadesi, salt olarak gerçek psikolojik anlamıyla kullanılmaktadır. Örneğin; zihinsel bir temsil olarak imge, kişilerarası ilişkileri açıklamakta ve bu sebeple duyuşsal ve kişisel kimlik yapısı alanlarıyla ilgili eğilimleri içermektedir.

Psikolojik içerikli bir araştırma olan bu çalışma, anne-baba imgesi sunumunun, arzular, duyuşsal deneyimler, ahlakî ve vicdanî yapılar ile bireysel kimliklerin giderek gelişmesi kapsamında, katılımcılar için ne anlama geldiğini analiz etmektedir. Ayrıca bu araştırma, bireyin asla psişik dinamiklerin gizli bir sığınağı olmaması bağlamında kültürel ilişkilerde psikolojinin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Tıpkı Freudyen psikanaliz^[c] gibi, anne-baba figürlerinin bireysel kimlikler üzerindeki etkilerini oldukça yakından inceleyen bu çalışma, psikanalize çok şey borçlu olsa da, tam olarak ona dayanmamıştır. Bunun yanı sıra, öncelikle bilinçli konular içerisinde bir açıklama niteliği taşıyan bu araştırma, bilinçsiz biçimlenmelerin problemlerini de dikkate almayan pozitif bir çalışmadır. Böyle bir yaklaşımla, konuyla ilgili bazı sonuçlara ilişkin Freudyen tezlerin tartışılması da, sınırlandırılmış olacaktır.

Bu çalışmadaki amacımız, araştırmaya ilişkin olarak 'Tanrı imgesi'^[d] oluşumunda anne ve baba imgeleri rol oynar mı? Eğer oynar ise bunun boyutu nedir?' gibi sorularla ortaya çıkan problemlere tümüyle nesnel olarak yaklaşmaktır. Bu nedenle bu çalışmada biz, özellikle anneliğe ilişkin bir dizi açıklama yapan Jung'un^[e] çalışmalarını da dikkate aldık.

[b] Anne-Baba İmgesi/Parental Image: Bireyin zihninde varlığını devam ettiren, ancak bilişsel olarak genel veya özel ayrıntılarda gerçeğe uyması gerekmeyen resmedilmiş bir anne-baba temsildir (Budak, 2000: 246).

[c] Psikanaliz/Psychoanalysis: Psikoloji bilimi içerisinde bir insan gelişimi ve davranışı ekolüdür. Psikoloji tarihi açısından bakıldığında ise, başlangıçta S. Freud tarafından ortaya atılan psikanalitik teorisinin daha sonraki süreçte birçok farklı alt ekollerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak hepsinin ortak noktası; bireyin kişilik gelişimine ve davranışlarına dinamik bir bakış açısıyla yaklaşmalarıdır. Hepsi de çocukluk döneminin ve bu dönemde yaşanan deneyimler ile bilinçaltı etkenlerinin hem kişiliğin hem de patolojinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynadığını savunmaktadır (Budak, 2000: 619).

[d] Tanrı İmgesi/Image of God: Bireyin zihninde varlığını devam ettiren, ancak bilişsel olarak genel veya özel ayrıntılarda gerçeğe yakın ama mutlak anlamda gerçeğe uyması gerekmeyen bir Tanrı (aşkın/kutsal varlık) temsildir.

[e] Carl Gustav Jung (1875-1961): İsviçreli bir psikiyatr olan Jung, Freud'un ekolüne bağlanan ilk öğrenci olmuştur. Mitoloji ve gizemcilik alanında oldukça derin bir bilgi biriki-

Çalışmanın başında, anne-baba imgelerine dayandırılarak deneklerin düzeylerinin ne olduğunun sorulmasına ilişkin karar verme problemiyle karşı karşıya geldik. Bu bağlamda geçmiş tecrübeler tarafından biçimlenen 'bellek imgesi'² kavramı veya bireyin kültürel arka planından, arzu ve ümitleri ile aile bireylerinin karşılıklı etkileşiminden ortaya çıkan unsurları kapsayan 'sembol imgesi' kavramı tercih edilebilirdi. Araştırma bulguları üzerinde bireysel farklılıkların etkilerini azaltmaya daha uygun olması sebebiyle, araştırmacılar tarafından ikinci seçenek olan sembol imgesi kavramı daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Öte yandan bu çalışmada, deneklerden anne-babalarını, bildikleri gibi değil düşündükleri gibi tanımlamaları istenmiştir.

1. ARAŞTIRMADA KULLANILAN ÖLÇME ARAÇLARI

Araştırmada kullanılan ölçme aracı, aşağıdaki iki teknikten elde edilmiştir: (1) Q sıralama tekniği gibi değerlendirme ölçekleri; (2) Anlamlar için nicel ölçümleri düzenli olarak uygulamak ve aradaki terimlerde yer alan karakterleri karşılaştırabilmek amacıyla Osgood ve arkadaşları tarafından geliştirilen Osgood semantik farklılıklar tekniğidir. Adı geçen bu teknik, bilgilerin analizinde bizim temel aracımız olmuştur. Böylelikle denekler tarafından Anne, Baba ve Tanrı imgelerinin tanımlanması sayesinde ölçek metodu ve kontrollü çağrışımların bir kombinasyonu sağlanmıştır.

Anket formunun birinci ve şu ana kadar genel olarak kullanılan versiyonu, 18 adedi babayla ilgili, 18 adedi de anneye ilgili sıfatları kapsayan ortak isimler ve dolaylı anlatımlarla ifade edilen 36 nitelikten oluşan bir listedir. Başarıyla sonuçlanan bu anket uygulamasında, ilk olarak Belçika toplumunun konuşma dili olan Felemenkçe kullanılmıştır. Dolayısıyla deneklerden öncelikle, anne-baba imgeleri ve daha sonra ise Tanrı imgesi olmak üzere toplam bu 36 niteliğin her birini, tek sütunlu ve yedi düzeyli bir ölçek üzerinde ilişkilendirmeleri istenmiştir.

Çalışmanın bu aşamasında, Osgood, iki sütunlu bir ölçek kullanmışken bu çalışmada niçin tek sütunlu bir ölçek kullanılmıştır? Şeklinde bir soru ortaya atılabilir. Ölçek maddelerinde önemsiz farklılıklar meydana geldiğinde ve bu üç imge ve kavramlarla ilgili maddeler üzerindeki değişiklikler tamamlandı-

mine sahip olan Jung, bu alanda simgeliğin rolünü araştırmaya başlamıştır. O'na göre; horanta zinasına bağlı isteklerin cinsellikle bir ilgisi yok, çocuktaki fantazm mitolojisinin bir ürünü olup yeniden doğuş isteminin, ilk örnekleri/arketipini canlandırmak için başvurduğu bir gerileme belirtisidir. Jung'un, hocası olan Freud ile anlaşmazlığı 'libido' konusunda daha da belirginleşmiş olup bir süre sonra Freud ile yolları ayrılmıştır. Jung, oluşturduğu derinlik psikolojisinde bilinç, kişisel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışı olmak üzere üç ayrı boyuttan söz etmiştir (Gürün, 1996: 79-81).

- 2 "Bellek İmgeleri/Memory-Image" ve "Sembol İmgeleri/Symbol-Image" ifadeleri, A. Vergote'nin 'Dindar İnsan: Dinsel Tutumlar Üzerine Psikolojik Bir Çalışma' adlı kitabından uyarlanmıştır. [The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes, Dublin, Gill & Macmillan, 1969 ve Dayton (Ohio), Pflaum Press, 1969].

ğında, karşıt boyutları tam anlamıyla meydana çıkarmak oldukça zor olduğu için böyle bir yöntem benimsenmiştir. Bunun yanı sıra ayrıca her bir imge, karşıtlığın iki sütununu içerebilir. Bu durum da, söz konusu bu kavramların değerini arttırmaktadır. Burada düzeylerin toplamı, -yani 7 puan- dikkate alındığı sürece, tereddütlerin ve rastsal seçimlerin etkisini mümkün olduğunca azaltan bir bakış açısıyla seçilm yapılmış olur.

Şimdi ise anket formunun oluşturulmasında yaptığımız çeşitli aşamaları kısaca tanımlayalım:

1. Aynen Tanrı'ya tahsis edilenlerde olduğu gibi Baba ve Anneyle bağlantılandırılan özelliklerden büyük bir veri elde etmek amacıyla psikoloji, felsefe, fenomenoloji ve din alanındaki çalışmalar ile konuyla ilgili romanlardan bilgiler derlenmiştir.
2. Yukarıda sözü edilen bu özelliklerin ana kategoriler ve alt kategoriler şeklinde gruplandırılması öznel faktörizasyon metodu/subjective factorisation method'dur. İleride, anket formunun yeniden işlenmesi sürecinde kullanılan bu metod, faktör analizlerine^[f] daha sağlıklı bir şekilde öncelik tanımıştır.
3. Yetkili bir grup uzman tarafından sıralanan iki kutup ve 10 düzeyli ölçek, baba ve anne imgelerinin oluşturduğu iki kutbu kapsamıştır.

Öznel faktörizasyonun bu iki taraflı işlemi ve uzmanlar tarafından test edilerek 15'i Baba, 15'i de Anneyle ilgili özelliklerin denenmesi, tercih edilen bir uygulamadır. Bu taslak form, tatmin edici önemli sonuçlar ortaya koyan ancak aralarında, 15 yerine 18 gibi iki grubun her birine eklenmiş olan 3 özelliğin de bulunduğu bazı değişiklikleri kapsayan ortak bir teste yönelik olarak uygulanmıştır.

Bu doyurucu sonuçlar bize, herbir özellik grubunun kendi kavramları kapsamında yüksek düzeyli bir yoğunlukla uygulandığını göstermiştir. Bu bağlamda Anne kavramı, konuyla ilgili araştırılan özellikler için bir 'malzeme' olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra yine konuyla ilgili araştırılan özellikler için Baba kavramı ise, "babasal-babaerkil" olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla, özelliklerin yüksek doyum noktasına ulaşmasını, onların kendilerine karşılık gelen kavramlar içerisinde ifade edebiliriz. Bu anlamda özelliklerin her bir grubu, aynı zamanda kendi kavramlarına daha geniş ölçüde bağlıdır. Bu durumda, adı geçen kavramların karşılaştırılması, araştırmada

[f] Faktör Analizi/Factor Analysis: Çok değişkenli bir analiz tekniği olan faktör analizi, bir değişken setini daha az sayıda ilişkisiz ve anlam ifade eden hipotetik değişkenle göstermeyi amaç edinen psikometrik bir tekniktir. Söz konusu bu teknikle, değişkenler arasındaki ilişkinin açıklanarak birbirleriyle yüksek ilişkisi olan değişken grupları belirlenir. Adı geçen bu teknik kapsamında kullanılan bazı faktör analizi çeşitleri vardır. Bunlar içerisinde en çok kullanılan faktörleştirme tekniği ise temel bileşenler analizidir (Köklü, 2002: 49).

kullanılan ölçekteki maddelerin tanımlanmış gücü konusunda yorum yapma olanağı vermektedir.

Çalışmanın daha sonraki sürecinde, Felemenkçe olarak düzenlenen anket formu, bir dizi süreçten geçirildikten sonra Fransızca, İspanyolca ve İngilizce'ye uyarlanmıştır:

1. Anket formunda yer alan her bir maddenin çevirisi, her iki dili de çok iyi düzeyde bilen uzmanlar tarafından yapılmıştır. Soru olarak kullanılan herbir maddenin çevirisi yapılırken son tercih olarak mülakatlar ve ön araştırmalar izlenmiştir.
2. Bireysel veya grup tartışmaları bağlamında mülakatlar süresince çeviri test edilerek, denekler tarafından maddelerin anlaşılabilirliği kontrol edilmiştir. Ayrıca yine böyle bir uygulamayla, bir veya diğer kavramın anlamlarını değiştirme olanağıyla birlikte maddelere yüklenen anlamları tam olarak belirleyip imgelere uygulamaya çalışmanın yanı sıra duygusal olarak yan anlamlarını keşfetmek de amaçlanmıştır.
3. Deneysel pratikler, istatistiksel veriler elde etmeyi, henüz çözülmemiş problemlere tanımlayıcı cevaplar bulmayı, uygulama koşulları ile yönergelerin anlaşılabilirliğini test etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca yine bu türden çalışmalar, ölçek maddelerinin tanımlayıcı güçleri konusunda olduğu gibi kavramın yerini tutan maddelerin doyum düzeylerini araştırmayı da amaçlamaktadır.

Bu çalışmada kullanılan anket içerisinde, geçerlik^[g] ve güvenilirlik^[h] açısından standartlaştırmanın gerektirdiği içsel, dışsal ve içerik gibi üç temel ihtiyacı da giderecek değişik versiyonların olduğunu söyleyebiliriz. Bir anket formundan ötekine birçok benzerlikler gösteren ve bir anket formuyla özdeşleşen anket yönergeleri, standartlaştırma açısından yüksek bir yarar sağlamaktadır. Burada anket maddelerinin biri veya hepsi tanıtılmaktadır. Öte yandan anketin cevaplama süreci de, bir kutuplu ve yedi düzeyli bir ölçek formatında aynı biçimde yapılmaktadır. Anket formundaki sayısal düzenlemeler, anket metnini düzenleyen kişinin öznel düzenlemeleri yapmasını engeller. Sonuç olarak bu çalışmada bilgi toplama süreci, özellikle istatistiksel yöntemlerle yapılmıştır. Veri toplama aracının güvenilirliğinden vazgeçilemez. Bu önerge kapsamında konuyla ilgili hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bunun yanı sıra aynı araştırma bulguları kapsamındaki karşılaştırmanın sonuçları, ön araştırma bulguları ve bu çalışmalarda kullanılan anket formunun tanımlanmış ve birbirini takip eden versiyonları arasında kısmen

[g] Geçerlik/Validity: Bir değişkenin ölçülmesi isteneni ölçme derecesidir (Köklü, 2002: 53).

[h] Güvenirlik/Reliability: Bir ölçme aracının ölçme sonuçlarındaki kararlılık derecesidir. Aynı ölçme aracının, aynı deneklere iki kez uygulanması durumunda, bu iki ölçme sonuçlarının tutarlılığı, o ölçeğin güvenilirliğini gösterir (Köklü, 2002: 59).

de olsa güvenilirliği sağlamaya yönelik bazı belirtiler vardır. Ölçme aracının iç geçerliği ise; (a) anket maddelerinin, kavramlara uygun düşecek düzeyde doyurucu olmaları, (b) özelliklerdeki detayların imgeler aracılığıyla, (c) imgelerdeki ayrıntıların da özellikler aracılığıyla ayırt edilmeleri gibi bu üç ölçüte göre tanımlanmıştır. Tüm araştırmalarımızda bu ölçütler vardır. Bu çalışmadaki geçerlilik durumu, konuyla ilgili değişik çalışmaları karşılaştırarak ölçülmüştür. Fakat yine de, konuyla ilgili çeşitli çalışmaların örneklemi^[1] arasında bazı farklılıklar olduğu için bunu yaparken dikkatli olmak gerekmektedir. Bunun yanı sıra ölçek maddelerinin çevirisi sırasında bazı anlam kaymaları ortaya çıkabilmekte ve süreç içerisindeki bazı duyuşsal çağrışımlar kaybolabilmektedir.

Öte yandan bütün çalışmalarda, konuyla ilgili tanımlamaların aynı olduğu söylenebilir. Çalışmada kullanılan anketteki tüm maddelerin metinsel çevirisinden daha çok anne-baba sembollerinin kültürel açıdan eşdeğerlerini bulmaya çalıştık. Bu bağlamda içeriğin geçerliği, sonuçlandırılmış anketlere dayalı literatür çalışmaları tarafından doğrulanmıştır. Literatür içerisindeki maddeler, kültürel geleneğin belirgin görünümü ışığında doğrulanmış gibi görünmektedir. Bunun yanı sıra, kavramların temel boyutları için bir araya toplanmış özelliklerden meydana gelen anket listesinin bu yolu izlediğini ispatlamaya izin veren istatistiksel kanıtlar yoktur.

2. KONUYLA İLGİLİ AMPİRİK ARAŞTIRMALARDAN ELDE EDİLEN VERİLER

Ölçme araçlarının olanakları ve çalışmaların orijinalliklerini göz önünde bulundurarak Louvien Araştırma Merkezi'nde, konuyla ilgili yapılan birçok araştırma arasından beş adet çalışmayı seçtik. Söz konusu bu araştırmalardan özellikle üç adedi birbiriyle karşılaştırılabilir özelliktedir. Dolayısıyla bunlardan Felemenkçe olan orijinal çalışma ile bu çalışmanın Fransızca konuşan Belçikalı deneklerde uygulanarak Fransızca'ya ve Amerikalı deneklerde uygulanarak İngilizce'ye uyarlanan versiyonları kolaylıkla birbirleriyle karşılaştırılabilir. Öte yandan özellikle seçilen bu çalışmalardan dördüncüsü, etki ve kapsam alanı çok geniş olup Avrupa, Afrika, Amerika ve Asya kıtalarından denekleri içeren kültürlerarası bir çalışma özelliğini taşımaktadır. Söz konusu bu çalışmada, araştırmayı biçimlendiren verilerin, kültürel faktörlerden ne düzeyde etkilendiğinin kontrol edilmesi hedeflenmiştir. Öte yandan Amerikalı denekler üzerinde uygulanan beşinci araştırma ise, öncelikle düzeltilmiş ve genişletilmiş anket ölçümlerimi içeren yeni bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştır. Söz konusu bu gelişim iki yönde olmuştur. İlk olarak bu çalışma, özellikle Kuzey Amerika bölgesiyle ilgili yeni boyutları veya hiç

[1] Örneklem/Sample: Ampirik araştırmalarda, bir evrenin tüm özelliklerini yansıtan alt gruptur (Köklü, 2002: 106).

olmazsa anket formunun orijinal versiyonu kapsamında olmayan boyutları bütünleştirmiştir. İkinci olarak ise bu araştırmada, öznel faktörizasyon metodunun yerine faktör analizi metodu kullanılmıştır.

Tüm bu araştırmalarda kullanılan örneklemeler, geniş olarak Katolik bir çevrede ve Katolik eğitiminin verildiği öğrenci evreninden^[j] çıkarılmıştır. Konuyla ilişkili olarak, deneklerin cinsiyet, yaş ve entellektüel geçmişleri olmak üzere toplam üç değişken değerlendirmeye alınmıştır. Öte yandan Fransızca konuşan Belçikalılar üzerinde yapılan çalışma ise sadece evli olan aile reisleri ve iş hayatına aktif olarak katılan yetişkin denekleri kapsamaktadır.

Yukarıda sözü edilen ilk üç çalışmadan belli ölçüde bazı bulgulara ulaşılabilir. Bu bağlamda çalışmalardan elde edilen yoğunluk puanları, bize aşağıdaki sonuçları kesin ve açık olarak göstermektedir:

1. Babaya ait özelliklerle karşılaştırıldığında anneye ait özelliklerin daha ilgi çekici olduğu bulunmuştur. Söz konusu bu bulgu; anneye ait özelliklerin, babaya ait özelliklere göre üç imge ile daha çok bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu fenomen, sembolik olarak aşağıdaki eşitliklere çevrilebilir: “Mm>Pp”. [Anneye ait özelliklere ‘m’, Anne imgesine ‘M’ şeklindeki bir yükleme, belirtilen babaya ait özelliklerin ‘p’, Baba imgesine ise ‘P’ şeklinde yapılan yüklemeden daha yaygındır. Aynı şekilde yine “Pm>Mp” formülünde, Baba imgesinin anneye ait özelliklerle birleşmesi, Anne imgesinin babaya ait özelliklerle birleşmesinden daha yaygındır. Son olarak ise, “Dm>Dp” şeklindeki bu eşitlik, Amerikan araştırması kapsamında doğrulanmamıştır. Zira söz konusu bu çalışmaya göre Tanrı imgesi, anneye ait özelliklerden daha çok babaya ait özelliklerle birleşmektedir (Dp>Dm)].
2. Özelliklerin bu birbirlerinden farklılık gösteren dağılımları, her bir anne-baba imgesiyle bağlantılı yapıya açıklık getirmektedir. Anneyle ilgili imge, çok açık bir şekilde kendi karakteristik özelliklerine uygun bir biçimde tanımlanmış olarak sonuçlanmıştır. Öte yandan buna karşın Baba imgesindeki, babayla ilgili boyutun Anne imgesindeki babayla ilgili boyuttan daha önemli olmasına rağmen, Baba imgesinin daha verimli ve daha karmaşık bir içeriğe sahip olduğu saptanmıştır.
3. Gerçekte “Mp>Mp ve Dm>Pm” şeklinde formüleleştirilebilecek olan Tanrı imgesi, dengeli bir biçimde Baba imgesinden daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Aslına bakılırsa tespit edilen özellikler, Tanrı imgelerinden daha çok anne-baba imgelerine atfedilmiştir. Ayrıca yine saptanan bu özellikler, birbirine taban tabana zıt olan imgelerden daha çok Tanrı

[j] Evren/Population: Bazı genel gözlenebilir özelliğe sahip olduğu kabul edilen verilerin toplandığı bireyler vb. ölçmeler setidir (Köklü, 2002: 45-46).

imgesiyle ilişkilendirilmiştir. Bunun yanı sıra, babaya ait bazı özellikler, Baba imgesinden daha çok güçlü bir biçimde Tanrı imgesine bölüştürülmüştür. Bazı psikolog ve psikanalistlere göre söz konusu bu özelliklerin, Babalık kavramının ana çatısını oluşturan öğeler olan bilgi, güç, iktidar, adalet, otorite, model, kanun ve düzen gibi özellikler olmaları oldukça ilginçtir. Bunun ötesinde, yoğunluk puanlarındaki korelasyon faktörleri, babayla ilgili özelliklerin Anneye ve Tanrı'ya çok değişik bir biçimde yüklendiğini göstermektedir. Benzer özellikler için Baba ve Tanrı arasındaki korelasyon rastsal iken "rDp Dm" korelasyonu, istatistiksel açıdan anlamsız olarak saptanmıştır. Söz konusu bu durum, araştırmacıları, anne-baba yapısı ve Tanrısal yapı olarak isimlendirilen babaya ait özellikler için iki yönlü yapı varsayımını formüle etmeleriyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada yer alan beşinci araştırma, sözü edilen bu hipotezin aydınlatılmasına imkân sağlamıştır.

Şimdi ise katılımcıların 'cinsiyet, yaş ve entelektüel geçmişleri'nden oluşan konuyla ilgili değişkenlere dönelim:

1. Konuyla ilgili incelenen tüm alan araştırmalarında, kızların puanları, erkeklerden daha yüksek bulunmuştur. Bununla birlikte Fransızca konuşan Belçikalı denekler ile Amerikalı deneklerin tutumları arasında önemli bir fark dikkati çekmektedir. Bu noktada, kendi cinsiyetlerine ilişkin anne-baba imgelerine eski değeri verilirken; başka bir ifadeyle en yüksek puanlar, deneklerin cinsiyetine bağlı olurken; ikinci aşamada ise, hem erkeklerde hem de kızlarda anne-baba imgesi daha büyük bir değer kazanmıştır. Öte yandan, erkek denekler, daha kesin ve açık bir şekilde babalarını daha babaya özgü; annelerini de daha anneye özgü özelliklerle betimledikleri için anne-baba imgelerini, kızlardan daha net bir biçimde tanımlamışlardır. Buna karşın kız denekler ise, Baba imgesinin anneye özgü boyutuna, Anne imgesinin ise babaya özgü boyutuna erkek deneklerden daha fazla eğilim göstermişlerdir. Dolayısıyla kız denekler, babaya özgü değerlere ilişkin güncel çalışmaların bir sonucu olarak yorumlanabilecek bir özellik olan anne-baba rolleri ve fonksiyonları arasındaki farklılaşmayı kesin bir şekilde çözüme kavuşturmuşlardır. Bunun yanı sıra, Tanrı imgesine ilişkin Amerikalı erkek denekler, babayla ilgili imgelere sahipken; Amerikalı kız denekler, Tanrı imgesinin her iki boyutunun da altını çizdikleri için bu olgu, Tanrı imgesiyle bağlantılı olarak tekrar ortaya çıkmıştır.
2. Konuya genetik bakış açısından yaklaşıldığında ise, 16-18 yaşları arasını kapsayan 'geç ergenlik' ile 18-20 yaşları arasını kapsayan 'ergenlik sonrası' dönemleri arasında bir dönüşüm meydana gelmektedir. Yaşla-

rı ilerledikçe her iki cinsiyete ait olan Amerikalı denekler, anneye özgü değerleri, daha yoğun olarak Tanrı imgesiyle bütünleştirirler. Böyle yaparak bu denekler, Tanrı imgesinin daha yoğun, daha karmaşık ve belki de daha bireysel olmasını sağlamış olurlar. Bunun yanı sıra, öğrenciliği devam eden yetişkin denekler ile yaşları 35-38 arası olan evli, aile reisi ve aktif olarak iş hayatını devam ettiren yetişkin denekler arasında konuyla ilgili herhangi bir istatistiksel farklılık saptanamamıştır.

3. Deneklerin entelektüel geçmişlerini içeren üçüncü faktörün etkisi, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda çok net olmadığı gibi, söz konusu bu faktör, bir araştırmadan diğerine tek yönlü bir tutarlılık göstermemiştir.

Çalışmanın bu aşamasında, uzaklık puanlarının analiz edilmesi, bize aşağıdaki bu ilk sonuçları ortaya çıkarmamıza yardımcı olmuştur:

1. Genel anlamda Baba, Tanrı imgesiyle bağlantılı olarak en tutarlı sembolü ifade etmektedir. Anne imgesinden daha yoğun ve daha karmaşık olduğu için Baba imgesi, babayla ilgili özellikleri birleştirebildiği kadarıyla Tanrı imgesine daha yakındır. Bunun yanı sıra babayla ilgili özelliklerin birleşmesi noktasında Anne imgesi, Tanrı imgesinden uzak iken; anneye ilgili özelliklerin bütünleşmesinde Baba imgesi ise, Tanrı imgesine daha yakındır.
2. Öte yandan Baba, Tanrı imgesine uygun olan tek sembol değildir. İkinci olarak anne-baba imgelerinin her ikisi de, kendi özgünlükleri çerçevesinde cisimleştirilmişlerdir. Konuyla ilgili imgelere karşılık gelen özellikler kadar Tanrı imgesi de, özellikle Fransızca konuşan Belçikalılar araştırmasındaki Anne imgesi ve Amerikalılar üzerine yapılan alan araştırmasındaki Baba imgesinde olduğu gibi her bir imgeye daha yakındır.
3. Anneye ilişkin özellikler, istatistiksel olarak Babayla ilgili özelliklerden daha az farklılaşmaktadır. Aslında onların yapılanması, üç imge içerisinde çok benzer bir tablo ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu durum, anneye ilgili özelliklerle bağlantılı imgeler arasındaki uzaklık puanlarının genellikle düşük düzeyde olmasını da açıklamaktadır. Babayla ilgili özelliklere gelince, Baba ve Tanrı imgeleri arasındaki çok küçük uzaklıklar ve sıklıkla da en küçük uzaklığı kapsarken; söz konusu bu özellikler, Anne ve Tanrı imgeleri arasındaki uzaklığı arttırmaktadırlar.

Konuyla ilgili yapılan kültürlerarası bu araştırmanın öncelikli amacı, hem kültürün anne-baba ve Tanrı imgeleri üzerindeki önemli etkilerini; hem de anne-baba imgelerinin, Tanrı imgesiyle ilişkilerindeki esas gücünü ortaya koyarak açığa çıkarmaktı. Hemen gerçekte şuna da vurgu yapmak gerekir

ki; coğrafi kapsamda ele alınan Avrupa, Afrika, Amerika ve Asya'da yer alan altı topluluk, anaerkil topluluklar içerisinde yer almayıp, ailedeki otorite sorumluluğunu babanın temsil ettiği çekirdek tipi ailelere^[k] sahip toplumlar içerisinde seçilmişlerdir. Bunun yanı sıra, bu altı topluluk içerisinde yaşayan çocuklar, yaşamları boyunca sadece bir annelik figürü/maternal figure ile yakın bir ilişki içerisinde olmuşlardır.

Bu çalışmayı yapan araştırmacı, çalışmasında, ölçme araçlarının Fransızca, İngilizce ve İspanyolca uyarlamalarını kullanmıştır. İmgelerin yapısı ile kültürün bu yapı üzerinde ortaya çıkardığı etkiyi daha iyi anlayabilmek amacıyla araştırmacı, -istatistiksel işlemler kapsamında- her imge için birer adet olmak üzere her toplum için üçer adet faktör analizi serisi kullanmıştır. Söz konusu bu işlem, her bir faktör analizinden üç imge ile altı toplulukta gözlenen varyansın % 52'sinden daha fazlasını açıklayan dört faktör üzerinde çalışılarak gerçekleştirilmiştir. Bu bilgi işleme süreci, Tucker uyum oranı bağlamında istatistiksel ve semantik olmak üzere iki temel kriter üzerine gruplanan 72 faktör ortaya çıkarmıştır. Çalışmada daha sonra saptanan bu faktörlerin psikolojik çerçevesi belirtilmiştir. Bu kapsamda araştırmada, belirlenen faktörlerin semantik analizini yapmak amacıyla tartışma oturumlarında yer alması için 450 denek davet edilmiştir. Yapılan bu işlemler sonucunda belirlenen faktörlerin, üç imge için tek sözcükle değerlendirilmedikleri ortaya çıkmıştır. Fakat her bir değer, özel bir çağrışımla desteklenmiştir. Tespit edilen bu faktörler, Tanrı imgesine uygulandığında ise, genellikle Baba ve Anne çağrışımlarının her ikisini de temsil etmişlerdir. Hatta bazen de, Tanrı imgesiyle özel bir bağlantısı olan yeni bir boyutu da kapsamışlardır.

Tüm bu yapılan analizler sonucunda, çekirdek/merkezsiz ve yan/çevresel olmak üzere iki temel faktör grubu ortaya çıkmıştır. Burada da, iki çekirdek faktör vardır. Bunlardan birincisi, anneyle ilgili olanıdır.³ Söz konusu bu faktör, altı topluluk içerisinde ortaya çıkan temelde üç imge içerisinde kutlaştırılmıştır. 'Çocuk-için-olmak' şeklinde isimlendirilen bu faktör, Anne imgesine özgü olarak değerlendirildiğinde; çocuğu ağırlayan, onun bakımını üstlenen ve onun yaşamına katılan aktif fakat sahip olmayan bir varlık anlamını taşımaktadır. Aynı şekilde Baba imgesi de, kendi tarzında 'çocuk-için-olmak' boyutunu yüklenmiştir. Söz konusu bu boyutta Baba, çocuğuna kendisini, bir model, özdeşim^[l] kurmaya bir davet ve onu kabul söylemi ola-

[k] Çekirdek Aile/Nuclear Family: Geleneksel aile tipinden farklı olarak, anna-baba ve çocuklardan meydana gelen aile tipine denir (Budak, 2000: 179, 319).

3 Bu faktör, temelde anneyle veya babayla ilgili maddeler tarafından belirtilen bir anlam taşımaya göre anneyle veya babayla ilgili olduğu ifade edilen faktördür.

[l] Özdeşim/Identification: Bireyin sosyal bir kimliği, kendi benliğine katma sürecidir. Özdeşim süreci, her zaman kimlik sunan ve sunulan kimliğe özenen olmak üzere en az iki tarafı gerektirir. Bireyler arasındaki özdeşim kurma, genellikle başarılarıyla dikkati çeken bireylerle kurular (Budak, 2000: 576).

rak sunmasının yanı sıra özerkliğinin,^[m] geleceğinin, mutluluğun ve başarısının bir sembolü olarak da sunmaktadır. Ayrıca çocuğun anlam dünyasına, ona iş yaşamını, sosyal ve akılcı dünyayı anlatmak için de girmektedir. Sonuç olarak Baba, kendi çalışmalarıyla hayatta kalabilmesini güvence altına almaktadır. Sözü edilen bu faktör, Tanrı imgesine özgü olduğunda ise, iki farklı fakat aynı zamanda Baba ve Anne sembollerinin yapılarıyla ilişkili olduğunda birbirilerini tamamlayan anlamı da cisimleştirmektedir. Burada Tanrı, tam bir hazır bulunuşluktur. Eş zamanlı bir biçimde Tanrı, insanı dinleyerek onun arzularını yatıştırır ve konuşarak onu, Tanrı'nın oğlu olduğuna inandırır.

İkinci merkezî faktör olan 'kanun' içeriğine sahip babayla ilgili faktör, birincisiyle tam olarak simetrik değildir. Söz konusu bu faktörün, altı topluluğu kapsayan örneklemdaki Baba ve Tanrı sembollerinin esas bileşeni olduğu yeterince doğrudur. Fakat bu, sadece dört topluluk içerisinde bulunan Anne sembolünün ikincil bir parçasıdır. Söz konusu bu durum, diğer Babayla ilgili boyutların Anne imgesi üzerinde oynadıkları ikincil rol ile paralellik göstermektedir. Aslında, burada Anne, Babayla ilgili bazı temel yönleri cisimleştirmiş, ancak söz konusu bu yönleri kendisininmiş gibi üstlenmemiştir. O, anelik değeri yüklerken ve babayla ilgili kökenini belirtirken bunları çocuğun yaşamına yansıtır. Bunların yanı sıra, Baba sembolünün bir bileşeni olarak 'kanun' faktörü, altı topluluk içerisinde de tamamıyla aynı değildir. Elbette ki bu faktörün semantik puanı, her yerde bulunmuştur. Bu faktör, eş zamanlı olarak bir uzaklık ölçümü sunan ve çocuğa bağımsız bir varoluş yükleyerek serbestlik veren bir kanunu ifade etmektedir. Fakat çalışma kapsamındaki her bir toplum, söz konusu bu faktöre bir dereceye kadar farklı bir içerik katmıştır. Kanun yapıcı bir Babayla ilgili olarak Endonezyalılar, bunun gücünü, Amerikalılar ise bilgisine vurgu yaparken; Kongolular ve Filipinliler de, şiddetinin altını çizmişlerdir. Sonuçta, Kongolular ve Belçikalılar arasında, söz konusu bu faktörün iki ucu vardır. Adı geçen bu iki toplum da, kanun yapıcılığın babasal fonksiyonu ile koruma ve kabul etme olarak isimlendirilen anneye ilişkin fonksiyonların bazı tanımlanmış yönleri arasındaki karşıtlığın altını çizmişlerdir.

Tanrısal kanuna/divine law gelince, o, babaerkil kanunun otoriter karakterinden yoksun olarak babaerkil kanun motifine göre yapılandırılmış ise de, bu ikincisinden farklılık göstermiştir. Burada Tanrısal kanun, maruz kalınan kanundan daha çok teklif edilen bir kanun olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bilinçli bir şekilde kapsamlı bir boyun eğişi isteyen Tanrısal kanun, temelde sevgi kanunu/love law olduğunu ileri sürmektedir. İnsanoğlunun

[m] Özerklik/Autonomy: Bireyin, başkalarının gereksiz etkisi altında kalmadan kendi bireysel tercihlerini yapabilme ve kendini yönetebilme yetisidir. Bunun yanı sıra doğru ve yanlış konusundaki kendi değer yargılarını oluşturabilme, kendi inançlarına ve değer yargılarına uygun hareket edebilme yetisidir (Budak, 2000: 579).

manevîleşme ve sevgi bulma çabasından kaynaklanan ve buna neden olan Tanrısal kanun aslında, bir kanundan daha çok bir umut olarak deneyimlendiği için babaerkil kanunun ötesine uzanmıştır.

'Kadınsılık, koruma, sevgi,^[n] sıcak hassasiyet ve arabuluculuk'⁴ gibi anneye ilgili faktörler ile 'herşeye gücü yeten, büyük adam, bilgi, disiplin, gelecek ve kural' gibi babayla ilgili faktörlerden oluşan yan/çevresel faktörler, büyük ölçüde kültürel faktörlere bağlıdır. Söz konusu bu faktörler, imgelelerin algılanma yollarındaki temel farklılıkları açıklamaktadırlar.

Çalışmanın bu aşamasında ise, imgelerin ilişkisel durumları üzerinde duralım. Toplam olarak araştırmada analiz edilen tüm imgeler dikkate alındığında, anneyle ve babayla ilgili özelliklerin her ikisi üzerindeki bilgisayar hesaplamalarına göre, istatistiksel olarak en küçük psikometrik aralıklar Baba ve Tanrı imgeleri arasında ortaya çıkmıştır. Çoğu kez bu iki anne-baba sembolleri, birbirinden ayrıdır (PD. MD. PM.). Ortaya çıkan bu duruma aykırı olan sonuçlar, araştırmaya katılan iki Asya topluluğundan elde edilmiştir. Söz konusu bu topluluklar, anne-baba sembolleri ile Anne-Tanrı kutupluluğu arasındaki ilişkiyi korumaktadırlar. Öte yandan Belçikalı ve Kongolu denekler, daha keskin bir şekilde üç imgeyi diğer örneklemelerden farklılaştırmışlardır. Aynı zamanda bu denekler, Baba ve Anne arasındaki kutupluluğa özel bir vurgu yapmışlardır. Amerikalılar ile Kolombiyalılar ise, böylesi bir birleşimin arasında yer almışlardır.

Bundan sonra ise, konuyla ilgili altı topluluktaki imgelerin ortak nominal değerlerini içeren çekirdek faktörler kapsamında ortaya çıkan imgeler üzerinde yoğunlaşacağız. Bu bağlamda ilk olarak, tespit edilen 'kanun' faktörü çeşitli örneklem gruplarında farklılaşan çağrışımlar ortaya çıkarsa da, 'çocuk-için-olmak' faktörünün tüm gruplarda özdeş olduğunu hatırlamalıyız. Örneğin; çeşitli kültürler üzerinde, adı geçen bu iki faktörün, Anne-Tanrı aralığında değişmez bir değere sahip olması, sonuçlar içerisinde en çok dikkat çeken konular arasında yer almıştır. Yukarıda sözü edilen bu iki faktörün, istatistiksel olarak Baba-Tanrı ve Baba-Anne aralıkları üzerindeki etkileri, kültürlerle birlikte eşit şartlarda değişiklik gösterebilir. Kültürel kaynak tasarımından daha çok bireysel tecrübeler dayanan bu etkiler, 'kanun' faktörü üzerinde, 'çocuk-için-olmak' faktöründen daha fazla bir kesinliğe sahiptir.

'Çocuk-için-olmak' faktörü, Baba ile Tanrı arasındakine göre Anne ile Tanrı arasında daha büyük bir benzerlik meydana getirmiştir. Dolayısıyla

[n] Sezgi/Intuition: Akıl yürütmeye ve mevcut bulgulardan sonuç çıkartmayla değil de; dolaysız kavrayışla, algıyla veya anlamayla elde edilen biliş veya bilgi türüdür (Budak, 2000: 673).

4 Bu faktör, sadece Anne imgesinde mevcuttur. Burada Anne, babayla ilgili fonksiyonu birleştirir.

bu faktör, Anne sembolü tarafından kuvvetli bir biçimde birleştirilen Tanrı figürünü tanımlamamıza yardımcı olmaktadır. Araştırma kapsamında değerlendirilen tüm topluluklarda, Annenin daha büyük olan sembolik gücü, Anne ile Tanrı arasında azımsanmayacak bir istatistiksel aralığa neden olan 'kanun' faktöründen daha çok, 'çocuk-için-olmak' faktörüyle ilişkilidir. Elbette ki, Tanrı imgesi, Baba imgesine göre daha temel bir şekilde cisimleştirilirken; istatistiksel olarak Anne, ikincil bir yol içerisinde sadece bu son faktörü yüklenmiştir. Dolayısıyla burada iki çekirdek faktörden elde edilen iki değişmez değere sahip sonuçlar söz konusudur.

İstatistiksel olarak 'kanun' faktörüne göre, Baba-Tanrı aralığı, bu faktöre bağlı olarak Anne-Tanrı aralığının azaldığı 'çocuk-için-olmak' faktöründen elde edilen etkiyi tekrarlamamıştır. Bu noktada, çalışmaya katılan gruplar arasında farklılıklar, hatta karşıtlıklar bile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Amerikalı grup içerisinde en küçük Baba-Tanrı aralığı ortaya çıksa da bu faktör, Filipinliler içerisinde babayla ilgili faktörler dikkate alınarak analizi yapılan tüm istatistiksel aralıkların en büyüğüne neden olmuştur. Bu sebeple Amerikalıların, Filipinlilere göre Tanrı imgesini, daha çok 'kanun' olarak anladıkları söylenebilir. Veya daha önce gördüğümüz gibi Amerikalılar, kanun yapıcı Babanın önemini vurgulayan Filipinliler'e göre, Tanrısal kanun ve babayla ilgili kanun aralıklarında istatistiksel anlamda daha yakın olarak bulunmuşlardır. Öte yandan Filipinliler, Tanrısal kanunu bir talepten daha çok bir müracaat olarak tecrübe etmişlerdir. Dolayısıyla bunun sonucunda, onlara göre kanun faktörü temelinde Baba ve Tanrı arasında göreceli olarak yüksek bir istatistiksel aralık beklenebilir. Bunun tersine, 'kanun' faktörünün 'bilgi' boyutuna vurgu yapan Amerikalılar için aynı istatistiksel aralık ise çok daha küçüktür.

Bu alan araştırmamızın bundan sonraki aşaması, anne-baba imgelerinin anlamlarıyla sembolleştirilen Tanrı imgesinin başlıca kültürel farklılıklarına işaret etmeye ayrılmıştır.

Araştırmaya katılan Belçika toplumunda, anne-baba imgelerinin sembolik gücü, temelde deneklerin cinsiyetine bağlı gibi görünmektedir. Bunun yanı sıra, bir başka analitik çalışma ise, kız deneklerin anneye ilgili imgelerini kapsayan tercihlerinin imgenin genel yapısını içermediğini ortaya çıkarmıştır. Fakat söz konusu bu yönelim, gizem ve güvenlik sunan bir varlık olarak annenin daha çok kadınsı ve koruyuculuk boyutlarını kapsamaktadır. Öte yandan erkek denekler ise, temelde Kanun ve Büyük Adam bileşenlerini tercih etmişlerdir. Sonuç olarak, gerek erkekler gerekse kızlar, her zaman hazır bulunan bir varlık olarak Annenin Tanrı imgesiyle olan güçlü bir arabuluculuğunu ortaya çıkarmışlardır. Kongolu kız denekler, her iki anne-baba

imgesine simgeleştirme^[0] gücünü eşit bir biçimde yüklemişlerdir. Fakat konuya ‘çocuk-için-olmak’ ve koruyuculuk olarak isimlendirilen özel bileşenler açısından bakıldığında yine de anne ilk sırada gelmiştir. Öte yandan Kongolu erkek denekler ise, çekirdek faktörü de içine alan annenin özel bileşenleri üzerine semantik oranlara dayandığı zaman bile anne de, sadece basit bir sembolik güç bulmuşlardır. Bu bağlamda Kongolu erkek ve kız denekler arasında, özellikle kanun görünümünün melek boyutu üzerinden bakıldığında, Babaya ilişkin oluşturulan imge, güçlü bir şekilde Tanrı imgesini birleştirmiştir.

Öte yandan Kolombiyalılar ve Kuzey Amerikalılar için cinsiyetler arasında anlamlı farklılıklar olmaksızın Anne ve Baba imgelerinin tamamı, İlahîliği/Tanrısallığı simgelemektedir. Dolayısıyla Kolombiyalılar arasında, özel bileşenler çerçevesinde anne-baba imgelerine yaklaşım, bir sembolün sembolik gücünün diğerlerinin yerine geçmesiyle sonuçlanmıştır. Amerikalı denekler arasındaki bu farklılık ise, sadece çekirdek faktörler dikkate alındığında ortaya çıkmıştır.

Araştırmaya katılan iki Asya topluluğu içerisindeki erkek katılımcılar arasında olduğu kadar kız katılımcılar arasında da, özellikle babayla ilgili özel bileşenler göz önüne alındığında Tanrı imgesi, anneye ilgili özelliklerden daha çok, açık bir şekilde babayla ilgili özellikleri yansıtmıştır. Tüm bunlara rağmen, analitik yaklaşım anneye ilgili imgelerin sembolik gücünü ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, hazır bulunuşluk ve sezgi yönleri dikkate alındığında Endonezyalılarda, Tanrı imgesini sembolleştirmenin bir anlamı olarak annenin babaya karşı daha üstün geldiği saptanmıştır. Filipinliler ise, aynı sonucu başarmak için ‘çocuk-için-olmak’ boyutunu dikkate almak durumunda kalmışlardır. Fakat Filipinli kız denekler, annenin koruyuculuk bileşenleri içerisinde sembolik bir güç bulmuşlardır.

Konuyla ilgili son olarak bu çalışmada incelenen beşinci alan araştırması ise, ölçme aracının genişletilmesi ve geliştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Felemenkçe konuşan Belçika evrenine yönelik geliştirildiği için çalışmada kullanılan orijinal anket formunun daha da geliştirilmesine ihtiyaç hissedilmiştir. Bu çalışmada, Belçika formu olmasına rağmen Fransızca adaptasyon çalışmalarında bazı zorluklarla karşı karşıya gelinmiştir. Anne-baba imgesinin temel bileşenleri, bir kültürden diğerine değişme gösterebildiğinden dolayı anket formunun İngilizce versiyonunun kullanımında ortaya çıkan psikometrik problemler diğerlerinden daha da büyük olmuştur. Söz konusu bu çalışmanın Kuzey Amerika ayağında çalışan yazar/araştırmacı, özellikle

[0] Simgeleştirme/Symbolization: Genel anlamıyla yapısal bir ilişki, çağrışım, anlaşma, rastlantısal benzerlik vb. yollarla başka bir şeyi simgeler aracılığıyla anlatım biçimidir. Krş. Sembol md. (Budak, 2000: 662).

bu sosyal çevreyle ilişkili veya en azından orijinal metnin ilk versiyonunda olmayan anne-baba imgelerinin yeni boyutlarını kapsamasına karar vermiştir. Bunu başarabilmek amacıyla araştırmacı, Kuzey Amerika'da yazılan ve sadece özel olarak aile konusuna ayrılmış çok sayıda kitap gözden geçirmiştir. İncelemiş olduğu bu kitaplar, araştırmacıya, değerlendirmeye alınan 375 adet alternatif özellik ortaya çıkartmıştır. İstatistiksel olarak faktörizasyon çalışmaları sonucunda, bu tespit edilen özellikler 72'ye düşürülmüştür. Söz konusu bu psikometrik çalışma sürecinde araştırmacı, öncelikle değişkenlerin sırasıyla dizilmiş olabileceği temel ve bağımsız ölçekler içerisinde yer alan ölçek maddelerindeki cümleleri gramatikal açıdan incelemeyi amaçlamıştır. Konuyla ilgili olarak, Mm ve Pp olarak kodlanan belirli imgeler ile Ppm ve Mmp olarak kodlanarak tüm imgeleri kapsayan bu iki faktör analizinden her birisi, her bir imge için 20 faktör^[p] sınıflandırmayı amaçlamıştır. Ayrıca yine bu faktörlerin her birisinin, istatistiksel açıdan varyansın^[r] birer parçası olarak hesaplanması düşünülmüştür.

Çalışmada, istatistiksel olarak matriks varyansının bütününe % 50'sini, bu 20 faktörün dışında, her bir imge içindeki ilk beş faktörün sağladığı görülmüştür. İmgelerin temel boyutlarının açıklandığı bu beş faktör göz önünde bulundurulursa araştırmacı, bu yüzden bunlar üzerine sadece bir faktör analizi yapmıştır. Söz konusu bu faktörizasyon işlemi, sunulan üç imge içerisindeki beş faktörün dışında yer alan üç faktör daha ortaya çıkarmıştır.

Araştırmanın FI (P1=M1=D1) şeklinde formülize edilen sonuçları, anneye ilgili tespit edilen değerler setini simgelemiştir. Anneye ilişkin söz konusu bu değerler ise 'güvenlik', 'yakın olma', 'şefkatle sevgi dolu bakım', 'hassasiyet' ve 'duygulu olma' gibi kavramlarla karakterize edilmiştir.

FII – FIV (P2=M3=D2, D4) şeklinde formülize edilen sonuçlar ise 'disiplin', 'ölçü' ve 'koruma' gibi değerler ile karakterize edilmiştir. Bu sonuç, direkt olarak otoriteyi, fakat aynı zamanda kanun anlamına gelen otoriteyi temsil etmektedir. Gerçekten de, FII'nin temel özelliği, 'kanun ve düzen' kavramları üzerine vurgu yapmasıdır. Anne-baba imgeleriyle ilgili FII'nin bu iki görünümü arasındaki her faktör ayrımı kanıt sayılmaz. Fakat burada Tanrı imgesi, 'kanunun yürürlüğe konulması' (D2) ve 'yargılama' (D4) olarak açık biçimde fark edilmiştir. Burada FII'nin 'kanun' boyutu, temelde D4'den ortaya çıkmış-

[p] Faktör/Factor: Herhangi bir ampirik çalışmanın faktörü, çalışmayı yapan araştırmacı tarafından düzeyleri kurulan bir değişken; kontrol edilmiş bir bağımsız değişkendir. Dolayısıyla bir faktör, işlemlerin genel tipi ya da kategorisidir. Farklı işlemler, bir faktörün farklı düzeylerini gösterir. Bu anlamda bazı ampirik araştırmalar, birden fazla faktöre sahip olabilirler (Köklü, 2002: 48-49).

[r] Varyans/Variance: İstatistiksel olarak bir araştırmada elde edilen puanların ortalamadan olan sapmalarının kareleri toplamının evren için N'e, örneklem için serbestlik derecesi olan n-1'e bölümüdür. Varyans aynı zamanda, standart sapmanın karesidir (Köklü, 2002: 140).

tır. Söz konusu bu faktör, aynı zamanda Baba'nın herşeye gücü yeten karakteri üzerine dayanan 'koruma' ve 'tedbir' boyutlarını da kapsamaktadır.

Öte yandan çalışmada, FIII (P3=M2=D3) şeklinde formülize edilen sonuçlar da, 'özerklik', 'dinamizm' ve 'zihinsel yeti'^[s] gibi değerlerle karakterize edilmiştir.

Konuyla ilgili son olarak, FV (P4) şeklinde formülize edilen sonuçta ise 'gerçekçilik', 'sistematik akıl' ve 'kararlılık' gibi değerler temsil edilmiştir.

Yukarıda ifade edilen ilk üç faktör, beş faktör tarafından ortaya çıkarılan varyansın % 80'ini açıklamıştır.

Eğer tespit edilen özelliklerin 36'dan 72'ye yükseltilmesinin, gerçekte istenilen sonuçlara neden olup olmadığını merak edecek olursak, konuya ilişkin elde edilen cevaplar, görünürde olumludur. Bu bağlamda ilk Amerikan versiyonu ile mevcut olanlardan birisinin karşılaştırılması, bir kural olarak önceki yoğunluk puanlarının yenilerinden daha yüksek olduğunu göstermiştir. Fakat istatistiksel anlamda aynı zamanda elde edilen en yüksek ve en düşük puanlar, cevaplar arasındaki çeşitliliğin daha geniş bir ölçeğin içine katılmasıyla kazanılan yeni maddeler tarafından ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan bu çalışmada FIII olarak kodlanan 'özerklik' ile FV olarak kodlanan 'gerçekçilik' faktörleri, yeni değişkenler ortaya çıkarmıştır. Söz konusu bu değişkenler, aynı zamanda daha ağırlıklı bir biçimde FI olarak kodlanan 'mahremiyet' ve FII olarak kodlanan 'kanun ve düzen' faktörlerini de istatistiksel olarak anlamlı bir düzeye ulaştırmışlardır. Sonuçta, daha önceki maddelere temel oluşturan D2 olarak kodlanan 'disiplin' faktörü ile yeni maddelerin dışında ilk olarak değerlendirmeye alınan D4 olarak kodlanan 'hukuk' faktörü, Tanrı imgesi kapsamındaki iki faktör içerisinde FII'nin dağılmasından sorumlu olarak bulunmuştur.

Bağımsız ölçekler geliştirmenin de ötesinde, konu ile ilgili yapılan bu faktör analizleri, aynı zamanda anne-baba imgelerinin, başarıyla yapılmış madde analizlerinden daha yüksek sembolik bir güçle bu çalışmada, betimlenmelerine olanak sağlamıştır.

İstatistiksel olarak anlatılan söz konusu bu durum, Anne'nin öncelikle FI olarak kodlanan 'mahremiyet' özelliği ile tanımlanmıştır. Daha sonra FIII olarak kodlanan 'özerklik- dinamizm-aksiyon' özellikleri ile en sonda da, FII olarak kodlanan 'otorite, kanun ve düzen' özellikleri gelmiştir. Bu bağlamda çalışmada temel olarak Anne, 'sığınılacak güvenli bir yer'in sembolü, 'birlik-telik' ile 'kalp-his-yakınlık' duygularını veren bir imge olarak görünmektedir.

[s] Zihinsel Yeti/Mental Ability: Anlama, hatırlama, akıl yürütme, problem çözme, karar verme, algı hızı, sözel-sayısal ve görsel kavrama gibi alanlarda, genellikle testlerle ölçülen bireysel yeteneklerdir (Budak, 2000: 856).

Dolayısıyla aynı zamanda Anne imgesi, 'öncülük etme, bağımsızlık ve başarı eğilimli' kadınlığın güçlü bileşenlerini cisimleştirmiştir.

Öte yandan çalışmadaki Baba'nın ilk farklı özelliği ise, FII olarak kodlanan 'otorite, kanun ve düzen' kavramlarıyla ortaya çıkmıştır. İkincisi ise, FIII olarak kodlanan 'özerklik, dinamizm ve aksiyon' özellikleridir. Baba'yla ilgili üçüncü özellik ise, FV olarak kodlanan 'gerçekçilik ve sistematik tutumlar'dır. Buradaki son özelliği de, FI olarak kodlanan 'mahremiyet ve güvenlik' olarak bulunmuştur. Konuyla ilgili yapılan bu faktör analizleri, Baba'yı, maddelerin yoğunluk puanlarından daha doğru bir yöntemle 'otoritenin bekçisi' ile kanun ve disiplinin bir sembolü olarak ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra araştırmada Baba, 'özgürlük, özerklik, gerçekçilik, karar verme ve dış dünyadaki olup-bitenlere karşı sistematik bir yaklaşım'ın sembolü olarak analiz edilmiştir. Daha düşük bir düzeyde de olsa aynı zamanda Baba'nın, mahremiyet ve duyuşsal güvenliğin bazı bileşenlerini içerdiği de saptanmıştır.

Tanrı imgesi, yukarıdan aşağıya doğru gittikçe azalacak bir biçimde sırasıyla FIV olarak kodlanan 'otorite ve kanun'; FII olarak kodlanan 'kanun ve düzen'; FIII olarak kodlanan 'özerklik, dinamizm, aksiyon' ile FI olarak kodlanan 'mahremiyet ve güvenlik' özellikleriyle betimlenmiştir.

Bu çalışma kapsamında istatistiksel olarak tersine sıralama yapılan faktörlerle anne-baba imgeleri birleştirildiğinde, Tanrı imgesi Baba imgesine daha yakın görünmektedir. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında, Tanrı imgesinin anneyle ilgili sembollerden daha geniş oranda anne-baba sembollerine atıf yapıldığını öğrenmekteyiz. Bunun yanı sıra, konuyla ilgili bu durumu, çalışmalardaki soyut olarak düzenlenen ölçek maddeleri, pratik/somut ölçek maddelerinden daha açık bir biçimde sembolize etmektedir. Ancak bununla birlikte genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, babaya ilişkin değerlere göre Tanrı, terimler içerisinde sembolleştirmeye daha az uygun olan anneyle ilişkin değerlere kıyasla tüm anne-babayla ilgili değerleri temsil etmektedir. Ancak daha önceden sözünü ettiğimiz gibi sonuncusu arasında bile çift katlı yapısal çizgi boyunca bir ayırım olmalıdır. Dolayısıyla Tanrı imgesi içerisindeki en karakteristik babayla ilgili değerler, Baba imgesini en iyi betimleyen değerler değildir. Burada Baba imgesi, temelde FII olarak kodlanan 'kanun ve düzen, FIII olarak kodlanan 'özerklik, dinamizm' ile FV olarak kodlanan 'gerçekçilik ve sistematik tutumlar'a dayanırken; Tanrı imgesi de, temelde FIV olarak kodlanan 'otorite ve kanun' olarak tanımlanmıştır. Gerçekte ise, konuyla ilgili elde edilen bulgulara bakıldığında Tanrı imgesi, FII olarak kodlanan 'kanun ve düzen'e ait ilahî bir faktör olan FIV ile normal düzeyde babaya ilişkin özellikler ve daha düşük düzeyde ilahî olana ait bir faktör olan FII arasında dağılım göstermiştir.

Yukarıdaki sonuçlardan hareketle, birbirleri üzerinde kutuplar tarafından dönüşümlü bir biçimde kullanılarak meydana gelen zıt etkilenme sebebiyle babaya ilişkin değerler kapsamında, dinamik bir semantik/anlamsal kutupluluğun^[t] ortaya çıkması sonucunu elde ettiğimiz için kendimizi haklı hissedebiliriz. Öte yandan Tanrı imgesinde yer alan daha derin köklere sahip bazı çağrışımların/yan anlamların Babanın üstlenmesini sağlayan kültürel bileşenlerin, aile bireyleri üzerinde belirgin bir etkisinden söz etmek mümkündür. Onun bazı temel bileşenlerinde yer alan Baba imgesi ise, kendisinde olduğundan daha çok Tanrı imgesi kapsamında ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Bu makale kapsamında konuyla ilgili elde edilen bulgulara göre, Baba, Tanrı'nın bir sembolüdür. Yine elde edilen bu bulgular, özellikle Babanın yapısal bir fonksiyonu olan kanun ve otoritesinin çok özel değerleri bağlamında analitik varsayımı doğrulamaktadır.⁵ Dolayısıyla söz konusu veriler, din alanındaki temel Freudyen varsayımlara ilişkin yeni ve eleştirel bir yaklaşıma çağrıda bulunmaktadır. Bilindiği gibi Freud bize, Tanrı'nın bir sembolü olarak Babanın, çocuğun korunma, tedbir alma ve bakım gibi istek ve ihtiyaçlarına ilişkin yetki sahibi olduğunu vurgulamıştır. Burada sözü edilen bu değerler, babadan daha çok anneye ilişkin değerlerdir. Dolayısıyla buradaki Baba, Tanrı'yı, anneye ilişkin mahremiyet ve güvenlik değerlerinin tam zıddı olan spesifik özellikler üzerinden sembolize etmektedir. Ancak buradaki karşıtlık, aynı zamanda Tanrı sembolünün geniş ölçüde anneye ilişkin değerlerin temel bileşenlerini kapsaması sebebiyle dışarıda bırakma anlamına gelmemektedir.

Böyle bir betimsel durum karşısında biz, görünüşteki nevrotik bir yapı veya aşılabilir bir suçluluk ve günahkârlık duygusundan kaynaklanan herhangi bir dinsel tutuma göre açıklama yapma iddiasında değiliz. Öte yandan dinsel tutumlar, babasal sembolün yapısal gücünden ve yapısal değerlerinden kaynaklanan aşkın bir hareket boyunca, anneye ilişkin değerleri yeniden keşfetme ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.⁶

[Fransızca'dan çeviri yapan Jean HOUARD]

[t] Kutupluk/Polarity: Genel anlamıyla + ve - gibi karşıt kutuplardan oluşma durumudur. Psikoloji terimi olarak ise, sevgi-nefret, dostluk-düşmanlık ve depresyon-mani gibi duygularda ve kişilik özelliklerinde gözlemlenen ikilik durumunu vurgular (Budak, 2000: 481-482).

5 Biz, bu çalışmada, babayla ilgili fonksiyonun yapısal değerini merkeze alan bir psiko-analitik yorum benimsedik. Dolayısıyla söz konusu yorumun geçerliliği konusu, bu makalenin kapsamı dışındadır.

6 Bu makalede yer verdiğimiz araştırma sonuçları, "Göstergeler: Din Psikolojisi Çalışmaları/ Semeion: Etudes de Psychologie de la Religion" isimli bir monografi derlemesi içerisinde yer alarak en kısa zamanda basılacaktır. [Kaynak: Semeion: Etudes de Psychologie de la Religion, Louvain: Louvain University Press].

KAYNAKÇA

- Bonami, M. *Etude Differentielle sur la Correspondence Entre les Images du Pere, de la Mere et de Dieu*, (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1966.
- Pasquali, L. *The Parental Images and the Concept of God: Formulation of a Measurement Instrument in the Psychology of Religion*, (Psikoloji Doktora Tezi), Louvain-1970.
- Pattijn, M. R. & Custers, A. *Het Vadersymbool en het Moedersymbool in de Godsvoorstelling*, (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1964.
- Tamayo, A. & Pasquali, L. *Symbolization of the Image of God by the Parental Images: Genetic and Differential Study*, (Psikoloji Yüksek Lisans Tezi), Louvain-1967.
- Tamayo, A. *Structure Psychologique des Images Parentales et leur Symbolisme Religieux: Etude Interculturelle*, (Psikoloji Doktora Tezi), Louvain-1970.
- Vergote, A. *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, Dublin: Gill & Macmillan, 1969 -- Dayton (Ohio): Pflaum Press, 1969.
- [Yazarsız], Semeion: *Etudes de Psychologie de la Religion*, Louvain: Louvain University Press, (tarihsiz).

Dipnot Kaynakçası –

- Ayvaşık, H. B. ve ark. (2000). *Psikoloji terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gürün, O. A. (1996). *Psikoloji sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Köklü, N. (2002). *Sosyal bilimler için açıklanmalı istatistik terimleri sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları.